

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ՆՈՐ—ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԱՆՑԵԱԼԸ.

(Շարունակութիւն).

4.

Սակայն խալֆայականութիւնը հայերի մէջ մինչև վերջը շարունակուել չէր կարող, և այսերը, թէև դժբաղդ քաղաքական հանգամանքներում, բայց և այնպէս, ինչպէս աչքաբաց ժողովուրդ, շուտով ծանօթացան Եւրոպային. վաճառականները սկսան երթնել Եւրասիոյ երկրները, ուսման ծարաւի երիտասարդները, ինչպէս դեռ հին ժամանակները սովորութիւն ունէին, դիմեցին Եւրոպա ուսում ստանալու և Եւրոպայի ազդեցութիւնը, թէև թոյլ, դանդաղ կերպով, բայց և այնպէս սկսաւ կամաց—կամաց տարածուել և այդ կեանքի մէջ ընդհանրապէս և ևայդ դպրոցների մէջ մասնաւորապէս. Ինչ ասել կուզէ, որ այդ դէպքում հայկական գաղութները, իբրեւ նիւթականապէս աւելի ապահովուած, իբրեւ լուսաւորեալ երկրներին աւելի մօտ և նոցա մէջ ապրող հայ ժողովրդի մի մասն, առաջնութեամբ և իւրեանց մայր երկրի վերաբերութեամբ սկսան միջնորդի դեր կատարել, նոքա դարձան մի տեսակ հայկական լուսաւորեալ կենտրոններ, որ տեղից զանազան շառաւիղներով եւրոպականութիւնը տարածուեցաւ ևայստանի խորքերը. Զմիւռնան ու Պոլսը առաջնորդեցին Տաճկահայոց, Մոսկովը, Պետերբուրգը, Թիֆլիսը Ռուսահայոց, իսկ Լնդկաստանը Պարսկահայոց, Խալֆայականութիւնը, որ այն աստիճան խոր արմատներ էր թողել մեր կեանքում, որ մինչև ցայսօր դեռ մեր գիւղացիք գանգատուում են թէ թողած աստուածային բաները, իշու, խողի մասին են դաս տալիս դպրոցում սկսաւ աստիճանաբար տեղի տալ. Բայց մեր ուսումնարանական գործի այդ փոփոխութիւնը ևայստանի բոլոր մասերում միաժամանակ առաջ չեկաւ. որովհետև հայերը երբեք տէրութեան հպատակ լինելով, նոցա ուսումնարանական գործն էլ, ինչպէս նոցա կեանքի և միւս բոլոր երևութիւնները ենթարկուած են այդ տէրութիւնների քաղաքակրթութեան ազդեցութեան. Տաճկահայոց մէջ այդ փոփոխութիւնը աւելի կանուխ սկսուեցաւ. քան թէ միւս մասերում. Պարսկահայոց և մինչև անգամ Ռուսահայոց մէջ, Անկասկած դորա պատճառն այն չէր, որ Տաճկաստանը աւելի քաղաքակրթուած էր, քան Ռուսաստանը, որովհետև յայտնի է, որ նա իւր նախ-

նական դրութիւնից, իբրեւ մահմետական երկիր, մինչև ցայսօր դեռ դուրս չէ եկել, այլ այն աշխարհագրական դիրքը, որ ունին նորա երկու քաղաքները՝ Պոլսը և Զմիւռնան, Այդ երկու քաղաքները միշտ Եւրոպական ազգերի թէ քաղաքական և թէ առևտրական գործունէութեան մեծ ասպարէզ են եղել. նոքա գտնուելով Տաճիկների իշխանութեան տակ, միշտ աւելի եւրոպական, քան թէ ասիական կեանք ու կերպարանք են ունեցել.

Քրանսիական լեզուն և քաղաքական կեանքը, իբրեւ մի ազգի կեանք ու լեզու, որ միւս եւրոպացիներից աւելի կանուխ է ազդեցութիւն ձգտել ձեռք բերել արեւելքում այդ կենտրոններում միշտ ժողովրդականութիւն է վայելել, ևայ գաղթականները, իբրեւ լուսաւորութիւն սիրող ժողովուրդ, անկասկած չէին կարող անմասն մնալ իւրեանց չորս կողմը եռացող եւրոպական կեանքից, նոքա շուտով իւրեանց կեանքի մէջ մտցրին, որ յայտնի բան է, առանց ազդեցութեան չէր կարող մնալ և նոցա ուսումնարանական գործի վերայ. Միւս կողմից էլ Տաճկահայոց գաղութների վերայ ազդեցին Միւթարեանք և նոցա ձեռքով հաստատուած Ռափայէլեան, Մուրատեան և ևայկազեան վարժարանները, բայց դժբաղդաբար այդ եւրոպական ազդեցութիւնը ճանապարհների հաղորդակցութեան պակասութեան և տէրութեան բարբարոս կառավարութեան պատճառով միայն մնաց այդ կենտրոններում և մասամբ ևս տարածուեցաւ Անատոլիոյ հայ գաղութների վերայ, իսկ բուն ևայստան չմտաւ. 2. Իսկ Պարսկահայոց ուսումնարանական գործի փոփոխութեան սկիզբը համեմատաբար շատ ուշ եղաւ. քան թէ Ռուսահայոցը կամ Տաճկահայոցը, որովհետև Պարսկաստանը, իբրեւ մահմետական երկիր, ունենալով լուսաւորութեան բոլոր արգելադրութ պատճառները, չունէր այն նպաստաւոր հանգամանքները, որ ունէր Տաճկաստանը. նա իւր աշխարհագրական դիրքով բաժանուած լինելով Եւրոպայից, համարեա բոլորովին զրկուած էր լուսաւորեալ ազգերի ազդեցութիւնից. Պարսկահայոց վաճառականներն էլ, յայտնի բան է, հասնում էին Եւրոպա և իւրեանց երկիրն էին բերում եւրոպականութիւնը.

1. 1790 թ. Շուրճիք Մկրտիչ ամիրան Պոլսի զանազան թաղերում հասարակաց դպրոցներ հաստատեց: Դորանից առաջ 1775 թ. Զմիւռնայում հաստատուել էր Ս. Մնսրոպեան դպրոցը: Դսկիւղարի ծննդաբնոյ, որ Պոլսի առաջին մեծ եւ կանոնաւոր դպրոցն է համարուում, բացուեցաւ 1838 թ. Պալեան Կարապետ ամիրայի ծնոցով:

2. Բուն Տաճկահայաստանի առաջին կանոնաւոր դպրոցը պէտք է համարել Վարազպ վանքինը, որ հիմնուեցաւ ևայրիկի ծնոցով 1858 թ.:

Հնդկաստան գաղթած ջուղայեցիներն էլ ազգում էին իւրեանց հայրենակիցների վերայ՝ բայց այդ ազգեցույթիւնը այնքան չնչին էր, որ չէր կարող մի զգալի փոփոխութիւն մտցնել Պարսկահայոց խալֆայականութեան մէջ, Երևանցի Մեսրոպ Թաղիադեանի ձեռքով բարեփոխած նոր—ժուղայի կարճատեւ դպրոցը շատ բան չէր կարող անել, եթէ միայն օգնութիւն չհասնէին Ռուսահայերը և Ատրպատականի առաջնորդի ձեռքով սկիզբը չդնէին նոցա ուսումնարանական գործի փոփոխութեան, Այսպիսով ահա հայոց աղբի երեք մասից Ռուսահայերն եղան առաջինը, որ հին ուսումնարանական շրջանի փոփոխութեան հիմքը դնելով, անընդհատ կերպով աստիճան առ աստիճան շարունակեցին բարեփոխել ու կանոնաւորել դպրոցները և նոցա մէջ տիրող կարգ ու կանոնը, մինչև որ մեր օրերը կարողացան նորան մի յայտնի աստիճան կատարելութեան հասցընել, Ռուսահայոց ուսումնարանական գործի փոփոխութիւնը նպատակեցին—նախ ինքը տէրութիւնը, որ կեանքի և գոյքի ապահովութիւն տալով հայ ժողովրդին, գործնով միջոց տուեց նորան, բացի իւր առօրեայ պիտոյքը հոգալուց, մտաւոր կրթութեան վերայ ևս ուշադրութիւն դարձնել, բացի սորանից, նա հայ մանուկներին գրկաբաց ընդունելով արքունի դպրոցները, հայաբնակ քաղաքներում ևս դաւառական դպրոցներ բանալով, մասնակից արեց հայերի կրթութեան այն մեծ հոգսին, որ մուտ էր գործում Եւրոպայից Ռուսաստան, և երկրորդ՝ Ս. Էջմիածինը, որին կարծես ինքը նախախնամութիւնըն էր յանձնել առաջնորդելու հայ աղբին դէպի լուսաւորութիւն, Ս. Էջմիածնի Գահակները, որոնք տէրութիւնից հաստատուած օրէնքով ևս ճանաչուեցան պարագլուխ հայոց ուսումնարանական գործին, իւրեանց բոլոր ձիգը թափեցին արդարացնելու իւրեանց վերայ դրուած ազգի յոյսերը, Վաթուղիկոսները հայոց եկեղեցու գլուխն են, իսկ դպրոցները եկեղեցու նախագահութիւն, չէ՞ որ նոքա պէտք է աշխատէին դպրոցները կանոնաւորել, որ ծաղկեն և եկեղեցիները, Երջանկայիշատակ ներսէս, Մատթէոս, Կէորգ կաթուղիկոսներն Ռուսահայոց ուսումնարանական գործում ունեցած մասնակցութեամբ անմահացրին իւրեանց անունը, նախ բարեկարգուեցաւ, ըստ կարեաց, Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցը, կարճ միջոցում զարմանալի փոփոխութիւն եղաւ, բացուեցան ներսիսեան, Երևանի, Արցախի դպրոցները, Ռուսահայերի մէջ մտաւոր շարժում սկսաւ, զարթեցաւ ուսումնասիրութեան հոգին և հայ պատանիները խումբ—խումբ դիմեցին Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցները, մայրաքաղաքների և Դորպատի համալսարանները և մինչև անգամ ար-

տասահման, նամանաւանդ այս դէպքում մեծ գործ տեսաւ Լազարեան ձեմարանը, որ բացուած լինելով գլխաւորապէս հայերի համար, շատ կրթուած մարդիկ տուեց մինչև անգամ Ռուսահայաստանի ամենախուլ անկիւններում ապրող հայերին, Սրոնք ցրուելով ժողովրդի մէջ՝ տարածեցին մեր երկրում ուսման ճաշակը և դպրոցական գործի մէջ կանոնաւոր հայեացք մտցրին, Մեր ուսումնարանական գործը այս ընդհանուր մտաւոր շարժման մէջ, յայտնի բան է, անփոփոխ չէր կարող մնալ, Ս. Էջմիածնի վեհապետների անհուն ձիգը և հայ դպրոցներում ու տէրութեան ու բարձրագոյն դպրոցներում և, Վերջապէս, Լազարեան ձեմարանում աւարտած երիտասարդների խումբը ազգեցին ուսումնարանական գործի հին սիստեմի վերայ և պատրաստեցին այն հողը, որի վերայ երջանկայիշատակ Մատթէոս Վաթուղիկոսը 1859 թուականին դրեց առաջին կանոնաւոր ծխական դպրոցի հիմքը:

5.

Ռուսահայոց բոլոր թեմերում ևս ուսումնարանական գործի կանոնաւորուելը միևնոյն ժամանակ չեղաւ, Այդ դէպքում նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ վիճակի դրութիւնը աւելի նախանձելի պէտք է համարել, որովհետև 57 թուականից այդ թեմին Աղէքսանդր Բ. կայսեր առանձին հաճութեամբ նշանակուած է առաջնորդ Մխիթարեաններից դեռ 53 թուականին բաժանուած նշանաւոր Այվազեան վարդապետը, որ իրրեւ կրթուած մարդ ուսման յարգը լաւ էր ճանաչում, Գործելը էլ հեշտ էր, որովհետև նախիջևանու, ինչպէս Ռուսահայոց և միւս վիճակներում դպրոցական գործը կանոնաւորելու համար հողը բոլորովին պատրաստ էր, Լազարեան ձեմարանը դեռ շատ առաջ նախիջևանցի մանուկներից պատրաստել էր քաղաքի համար մի խումբ կրթուած մարդիկ, որոնք վերագառնալով, տարածել էին քաղաքիս հասարակութեան մէջ ուսման սէրը, 37 թուականներից հիմնուած էր արքունի դաւառական դպրոցը—Խոնախը, որ այդպէս էր կոչուում իւր շէնքի անունով, և որ այժմուայ Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ քաղաքային դպրոցն է, նոյնպէս, յայտնի բան է, առանց հետեանքի չէր մնացել, նամանաւանդ որ այդ դպրոցը իւր այն ժամանակուայ միապաղաղ հայկական տարրով և հայոց լեզուի և կրօնի պարտականացուցիչ դասատուութեամբ միանգամայն աղգային դպրոցի էր նմանում, Ժողովուրդը արդէն այնքան սէր էր կապել ուսման, որ չէր բաւականանում իւր ունեցած խոնախով և խալֆայական ուսումնարաններով, նա կարծես, զգում էր

իւր ունեցածի պակասութիւնը, ձգտում էր այդ բարեփոխել և կանոնաւորել: Այդ նպատակով էր ահա որ մեծամեծ ծախսեր անելով, նա ուղարկում էր իւր զաւակներին Ճեմարան, այդ նպատակով էր նոյնպէս, որ ուրիշ տեղերից հրաւիրում էր ուսուցիչներ Նախիջևան, Այսպէս հրաւիրուածներից նշանաւոր էին երկուսը, Մոսկովի համալսարանի բանասիրական բաժնում աւարտած Լազարեան Ճեմարանի նախկին աշակերտ Աստուածատուր Խաղամեանը, որի մօտ դաստիարակուեցան Հայրապետեանը և նորա հասակակիցները, և Վերոյիշեալ Պոլսեցի Մեսիւր Սերովբէ վարժապետը, որի մօտ դաստիարակուեցաւ մի ամբողջ սերունդ, որոնց թուից էր և նորա որդին Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանը, որ նոյնպէս ուսուցիչ եղաւ Նալբանդեանցին և նորա հասակակիցներին, Խաղամեանի և Սերովբէ վարժապետների գալը մի մեծ դարադուլ և եղել Նախիջևանցոց համար, Խնձ պատմել են, որ Խաղամեանը այնքան հետաքրքրութիւն է զարթեցրել ժողովրդի մէջ, որ երբ նա փողոցներից անցնելուս է եղել, բոլոր պատուհանները և դռները բացուել են, ամէնքը հետաքրքրուել են տեսնել այդ աշխարհական Մոսկովից եկած հայ վարժապետին, մինչև այդ ժամանակը Նախիջևանցիները տեսած են եղել տէրտէր, տիրացու վարժապետներ և զանազան տեղական տգէտ վարժապետներ, Զպէտք է մոռանալ, որ Նախիջևանի դպրոցական գործի կանոնաւորուելուն, թէև աւելի յետագայ ժամանակներում, մեծապէս նպաստել են Նախիջևանի կրթուած երիտասարդներից երկուսը՝ Սարգիս Տիգրանեանը, որի գործունէութիւնը ամբողջութեամբ պատկանում է Այվազեանի շրջանին, իբրև խոնարհ ուսուցիչ, Խալիբեան դպրոցի ուսուցիչ, տեսչի օգնական և տեսուչ, Տէր Խաչատուր Զարիֆեան քահանայ, որի գործունէութեան մի փոքր մասը պատկանում է Այվազեանի, իսկ գլխաւոր մասը Գէորգ կաթողիկոսի շրջանին, Բայց գեղադգարար կրթուած մարդ լինելը, ուսման յարգը ճանաչելը դեռ չէ նշանակում ժողովրդի մէջ գործել իմանալ, ժողովրդի ցանկութիւններին և կարիքներին ընդ առաջ գնալ, ինչպէս որ իւր գործունէութեամբ լիովին ապացոյց տուեց Այվազեանը, Առեալ առաջնորդը փոխանակ իւր գործունէութիւնը կենտրոնացնելու Նախիջևանում և նորա շրջակայ գիւղերում, իբրև թեմի ամենաբազմահայ տեղերում, փոխանակ գիւղերում ծխական դպրոց բանալու, իսկ քաղաքում և ծխական դպրոցներ և մի մեծ կենտրոնական դպրոց, իւր բոլոր աշխատանքն ու ուշադրութիւնը դարձնում է Խալիբեան դպրոցի վերայ և այդպիսով իւր առաջնորդութեան բոլոր եօթ տար-

ուայ գործունէութեամբ կազմում է մի կատարեալ Խիշմալ իւր կաթողիկոսի հետ, որ իւր նոյնքան տարուայ կաթողիկոսութիւնը գործ է դնում ժողովրդական դպրոցների բարեօրման գործի վերայ, ժողովրդից հոգաբարձութիւններ հաստատելով և դպրոցների մերձաւոր հակողութիւնը նորան յանձնելով, Ես հետի եմ երջանկայիշատակ կաթողիկոսի և հանգուցեալ առաջնորդի գործունէութեան մէջ եղած այդ գիտնանսի պատճառները քննելու, հետի եմ նոյնպէս ժխտելու Խալիբեան դպրոցի նշանակութիւնը Բեսսարաբիոյ թեմի համար ընդհանրապէս և Նախիջևանի մասնաւորապէս, բայց չեմ կարող այստեղ շեշտելով չասել, որ առեալ առաջնորդը Նախիջևանի եկեղեցական դուռները և եկեղեցիների եօթ տարուայ ընթացիկ արդիւնքը ծախսելով Խալիբեան դպրոցի վերայ, քաղաքիս դպրոցները, եթէ ոչ ընդմիշտ գոնէ, շատ երկար ժամանակ, զրկեց հաստատ եկամտի աղբիւրներից և դատապարտեց մեզ մուրդուութեան, Ես համարել եմ Խալիբեան դպրոցը իւր գոյութեան 12—13 տարուայ ընթացքում Նախիջևանին տուել է միայն 38 աշակերտ, այն էլ մեծամասնութիւնը կիսաւարտ, Հանգուցեալ Այվազեանը իւր Խալիբեան դպրոցի պատմութեան մէջ քանիցս շեշտելով յիշում է, որ նա իւր թեմում ժողովրդական դպրոցներ է բաց արել, բայց յակնե անուան է թուում նոցա, մենք առհասարակ տեղեկութիւն չունենք նորա թեմում բաց արած դպրոցների մասին, բացի Թէոդոսիոյ օրիորդաց դպրոցից, բայց լաւ գիտենք, որ Նախիջևանում և նորա գիւղերում նա ոչ մի դպրոց չէ բացել, ճիշդ է, նորա ժամանակ Խալիբեանը ցանկացել է Ս, Խաչում իւր ծախքով դպրոց հիմնել, բայց Խալիբեան դպրոցի շէնքի վերայ աւելի ծախսելով, քան թէ նա մտքում դրել էր, թողել է իւր առաջուայ մտադրութիւնը, և առաջնորդը հարկաւոր չէ համարել աղային հասկացնելու, որ Ս, Խաչում դպրոցը աւելի կարեւոր ու նպատակայարմար է, քան թէ Թէոդոսիոյ դպրոցի համար հոյակապ պալատ շինելը, Եղել է մի ժամանակ ևս, երբ առաջնորդը Նախիջևան գալով, առաջարկել է քաղաքացոց մի շորս դասարանից բաղկացած դպրոց բանալ, բայց այդ էլ եղել է ոչ թէ իւր կամքով և հեղինակութեամբ, այլ տէրութեան, որ կարծելով թէ Նախիջևանցիք իւրեանց առաջնորդի դէմ բողոքում են գլխաւորապէս միայն նորա համար, որ նա Նախիջևանը թողնելով, դպրոցը Թէոդոսիայումն է շինել, հրամայել էր Նախիջևանում ևս մի դպրոց բանալ, Առաջնորդի այդ առաջարկութիւնը իրականութիւն չստացաւ, որովհետև կրքերը այն աստիճան յուզուած էին, խռովու-

Թիւնները այն աստիճան ծայրայեղութեան էին հասել, որ առաջնորդի ամենալաւ դիտաւորութիւններն անգամ դէպի վատն էին մեկնուում: Եւ վերջապէս արդարացի էլ պէտք է լինել դէպի Նախիջևանցիք: Նորա ինչով պէտք է պահէին այն դպրոցը, ոչ ապաքէն ոչ միայն բոլոր եկեղեցական գումարները արդէն ծախսուած էին Խալիբեան դպրոցի վերայ, այլ և նոցա ընթացիկ արդիւնքը ևս: Ահա այս պատճառով երջանկայիշատակ Մատթէոսի կաթողիկոսութիւնը, որ Պուսասայոց բոլոր թեմերում ուսումնարանական գործի կանոնաւորելու վերաբերութեամբ ունեցաւ իւր որոշ ազդեցութիւնը, համարեա թէ անօգուտ անցաւ Նախիջևանի համար: Այն ժամանակուայ բոլոր թեմական առաջնորդներին ամենագիտնական և ամենակրթուած Այվազեանը շարդարացրեց ժողովրդի յոյսերը, եթէ, յայտնի բան է, չհամարենք Խալիբեան դպրոցը, որ աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունէր, քան թէ մասնաւոր, տեղական, և Նախիջևանի ուսումնարանական գործի կանոնաւորուելը յետաձգուեցաւ մինչև երջանկայիշատակ Գեորգ Գ-ը, որ համարուում է քաղաքի ուսումնարանական գործի իսկական կանոնաւորողը, իսկական հիմնադիրը, 1868 թուականն էր, որ դպրոցասէր կաթողիկոսը եկաւ Բեսսարաբիոյ թեմը և այցելեց Նախիջևանը, նորա մէկ հրամանով բացուեցան գիւղերի ծխական դպրոցները, քաղսքիս Ս. Համբարձման, Ս. Թէոփորոսի, Ս. Եստուածածնի ծխական դպրոցները և Ս. Խաչի ժառանգաւորաց դպրոցը, որի պահպանութեան համար հաստատեց Մարգարիտական ընկերութիւնը, Բայց կաթողիկոսի գիտաւորութիւնները Նախիջևանի համար գորանով միայն չսահմանափակուեցան: Նա անձամբ տեղ նշանակեց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու սրահում ուր մօտ ապադպում մտադիր էր մի մեծ հոգեւոր դպրոց հիմնել, որ պիտի լինէր քաղաքի և գիւղերի ծխական դպրոցների աշակերտների համար կատարելագործուելու մի կենտրոն: Այդ այն դպրոցն էր, որ յետոյ 69 թուականին հիմնուեցաւ Վեորգ Տէր Մկրտչեան առաջնորդի օրով և Տէր-Խաչատուր Զարիֆեանի տեսչութեամբ, ժողովուրդը նորան կոչում էր «Կառավարութեան դպրոց», որովհետեւ մինչև Ս. Լուսաւորչի սրահում Վեհափառի նշանակած տեղում դպրոցի շէնք չիւնելը, նա ժամանակաւորապէս տեղաւորուած էր Հոգեւոր Կառավարութեան կից շինուածքում:

Հեռատես կաթողիկոսի սրատես աչքին չխուսափեց և Խալիբեան դպրոցը, որ այդ ժամանակ իւր օրհասի մէջ էր, նա կամեցաւ հանել նորան «յանդրոշ» և ի կեդակարձ գրութեանէ անտի, յոր անկեալ դէպք սակս պէտքէս պատճառանաց՝ և թեմական ժառանգաւորաց դպրանոցի վերածելով նորան, դրանով պսակել այն գործը, որի հիմնադիրն էր եղել մեր թեմում: Այդ նպատակով նա սկսաւ բանակցել տէրութեան և Խալիբեան Յարութիւն աղայի հետ: Գործը երկարեց մինչև 71 թ., երբ տէրութիւնը, մինչև անգամ չընդունելով Խալիբեանի յօժարութիւնը ուսումնարանը բոլորովին նախարարութեան յանձնելու գիմնադրոն դարձնելու համար, փակեց դպրոցը, յանձնելով շէնքը իւր բոլոր պարագաներով՝ կարասիքով, տպարանով, գրասենեակով, ինչպէս եկեղեցական փողով շինուած ու ձեռք բերուած, կաթողիկոսին կամք տալով նորան դպրանոցի փոխելու, Գործը ծանր էր, լիովին ժառանգաւորաց դպրանոց պահելու համար Այվազեան եպիսկոպոսի կաթողիկոսի առաջարկութեամբ կազմած երկու նախագծի համեմատ հարկաւոր էր առ նուազն 26—22 հազար ռուբլի տարեկան ծախս, որ վիճակը չէր կարող հոգալ: Սակայն դպրոցական գործում անխնջ կաթողիկոսը մինչև անգամ այդ ամենադժուար արգելքի առջ չկանգնեց. նա գիմեց Այվազեանի միջոցով Խալիբեանի, իսկ նրա մահից յետոյ նորա ժառանգներին, որոնք, թէև խոստանում էին տարեկան 4500—6000 ռուբլի տալ, բայց այնպիսի պայմաններ էին առաջարկում, որ համարեա անկարելի էր ընդունել՝ Այվազեանը տեսուչ լինի, դպրանոցը Խալիբեան կոչուի, ժառանգներից մէկը սերնդէ սերունդ պատուաւոր հոգաբարձու լինի, բայց որ գլխաւորն է, վիճակային արգիւնքից իւրաքանչիւր տարի լրացուի դպրանոցի ծախսը, Այս միջոցին էր ահա, որ Նախիջևանցիք իմանալով տէրութեան Խալիբեան դպրանոցի վերաբերմամբ արած կարգաւորութեան և կաթողիկոսի նոյն դպրոցի վերաբերութեամբ ունեցած գիտաւորութեան մասին, Պրոտիկով երէցփոխի նախագահութեամբ հասարակային ժողով կազմեցին նոյն 71 թուականին և խնդրեցին կաթողիկոսից, որ Խալիբեան դպրոցը տեղափոխուի Նախիջևան, խոստանալով տալ «զպատկանեալն հասարակութեան զերկյարկ տուն քարաշէն ամենայն շինուածովքն, որ առ նմա, ի զետեղումն դպրանոցին յիւրումն ամբողջ կազմութեամբ, ցորքան յարատեւեցեց գոյութիւն նորա ի Նոր-Նախիջևան

4. Տես Այվազեանի Խալիբեան դպրոցի պատմութիւնը, էջ (32—37):

2. Կառավարութեան դպրոցը թէև աւելի բարձր էր քան թէ եղած ծխական դպրոցները, բայց նա կաթողիկոսի ցանկացած շէնք: Կաթողիկոսը ցանկանում էր դպրանոց բանալ:

1. Կոնդակ Գեորգ Դ-ի տուեալ յանուն հասարակութեան հայոց նորոյն Նախիջևանի 13 սեպտ. 1873 ամի:

քաղաքի և զվերանորոգութիւն յիշեալ տան, զոր հարկաւոր ծանիցէ ուսումնական վարչութիւն ևս և զկարեւոր յաւելուածս ի նմին տան՝ առ ի յարմարեցունել զայն ըստ նշանակութեան առնել ի քաղաքական գումարաց. նաև ի դէպս պակասութեան թուոյ աշակերտաց ուսանողաց ի դպրանոցին ի հաշիւ հասարակութեան զհարկաւոր գումար դրամաց վասն պահպանութեան քսան թողակաւոր աշակերտաց, Վաթուղիկոսը հաճութեամբ ընդունեց հասարակութեան այդ խնդիրը և խոստացաւ դըպրանոցի կանոնադրութիւնը պատրաստել և տէրութեան հաստատութեան ուղարկել: Ահա այստեղից ծագեցաւ նախիջևանում թեմական դպրանոց հաստատելու խնդիրը, որ իրագործուեցաւ միայն 81 թուին:

(Կը շարունակուի):

Ե. Ծ.

Ս Ե Ն Բ Ե Լ ՈՒ Ր Գ.

ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ.— Առողջ միտքը առողջ մարմնի մէջ է. ասում է լատինական առածը. ուստի եւ զարմանալի չէ. եթէ մանկավարժական գործի ղեկավարները մեծ կարեւոր ունենան առողջքամանքի, բժիշկների օգնութեամբ իրենց գործն աղողութեամբ առաջ տանելու համար: Դեռ շատ ժամանակ չէ, որ մանկավարժութիւնը ուզում էին մանաշնչ բոլորովին առանձին առարկայ, իսկ բժշկականութիւնն առանձին: Սակայն այդ երկու գիտութիւնների միջեւ եղած սերտ կապը հաստատուելուց յետոյ առողջքամանքն ու բժիշկներն եւս սկսել են նետաքրքրուել մանկավարժական գործով եւ իւրովսան նպաստել լուսատրութեան գործին համար:

Եւրոպական գրականութիւնն այդ կողմից կարող է մատնացոյց անել նշանաւոր գիտնականների երկերի վրայ, բայց ուռաց գրականութիւնը համեմատաբար ղեռ շատ աղքատ է. մեր գրականութեան մասին արեւորդ իսկ է յիշելու:

Սակայն չէ կարելի ասել, թէ ոռաց առողջքամանքի ու բժիշկների մէջ չկան մանկավարժական գործով հետաքրքրուողներ: Դրան ապացոյց է Մոսկուայի բժշկական ժողովի մի որոշումը, որով 1894 թուի նոյեմբերից մի կարգ թուով 12, դասախօսութիւններ են տեղի ունենալու յատկապէս աշակերտական հասակ ունեցող մանուկների անդամազնական, քննախօսական, ակտաքանական եւ առողջպահական կողմերն ուսումնասիրելու նպատակով: Դասախօսութիւնները կարդալու են մի քանի արդիւնատրներ, պրեկատ-դոցենտներ եւ բժիշկներ: Դնչպէս տուում է դասախօսութիւնները առանձին ժողովածու են կազմելու քացատրիչ նկարներով լուսաբանուած:

Առողջակաւն ուսումնարան.— Եստ երեխաներ զրկուում են նոյն իսկ միջնակարգ ուսումից իրենց վատառողջութեան պատճառով: Որպէս զի այդպիսի երեխաներին միջոց տրուի ուսումը շարունակելու, 1872 թուին խնդիր էր բարձրացել հարաւային յօրինում յատուկ այդ նպատակով տղայոց զինակազմն հիմնելու մասին: Թէ եւ

1 Կոնդակ Դէրոգ Դ-ի տունաւ յանուն հասարակութեան նորոյն նախիջևանի 113 սեպտ. 1873 ամի:

իւր ժամանակին այդ առաջարկը համակրութեամբ ընդունեց շատ քաղաքների ու մամուլի կողմից, սակայն խնդիրը մնաց առ կախ: Այժմ խնդիրը նորից է յարուցուած. ըսին այն է, որ մի պարոն Ա. Գ. Կուզնեցով ազգանունով, 25 հազար ռուբլի է նուիրել Եալթայում տղայոց զինակազմն հիմնելու նպատակով: Լրագիրներն առաջարկում են, որ այդ փողը յատկացուի վերն յիշուած նպատակին, որին կարելի է միացնել նաեւ 1872 թուին Եալթայում քաղաքային խորհրդի նոյն այդ նպատակին յատկացրած 30,000 ռուբլին, իսկ գաւառական զեմստովլի 10,000 ռուբլին:

Մանկավարժական թանգարան.— Առաջիկայ 1895 թուից թոյլ է տրուած Օրենսդրացի ուս. շրջանի, Թուրքեստանի եւ Սիբիրի ժողովրդական դպրոցների վարչութիւններին կից հաստատել մանկավարժական թանգարաններ, այդպիսի թանգարան գոյութիւն ունի Պետերբուրգում:

Ուղի մակաւան խաղեր.— Պարիզի Մորըննում սոյն թուի յունիսի 16-ին ծերակոյտի անդամ զը—Կուրսէի նախագահութեամբ միջազգային կոնգրէս կայացաւ հին ուլիմակական խաղերի նմանութեամբ ըմբշամարտական խաղեր պատաստելու նպատակով: Ժողովին ներկայ էին բոլոր պետութիւններից ներկայացուցիչներ, բացի Գերմանիայից: Խաղերը պէտք է որոշ ժամանակներում նշանակուին. առաջին խաղը 1896 թուին կլինի Լոնդոնում, յաջորդը 1900 թուին Պարիզում, համաշխարհային ցուցահանդէսի միջոցին եւ այնուհետեւ կը շարունակուին ըստ կարգին:

Ուսումնարանական պիտոյքները ցուցահանդէս.— Մտադրութիւն կայ 1896 թուին Բերլինում արդիւնագործական ցուցահանդէս կազմելու: Այդ տեղ մի առանձին բաժին կլինի նաեւ այն բոլոր առարկաների համար, որոնց կապ ունին ուսուցման գործի հետ: Այդ բաժինը բաղկացած կը լինի երկի մասից. Ա. ուսումնարանների շինուածքը եւ ուսումնարանական առողջապահութիւն. Բ. նկարչութիւն եւ ծեռագործ, եւ Գ. ամենայն տեսակ դասական պիտոյքներ, Փիգիբական եւ քիմիական գործիքներ, դասարանների ներքին կազմութիւն, քաւտէզներ, գլոբուսներ, նկարներ, կաղապարներ, քնական գիտութեանց ժողովածուներ, զրքեր, տետրակներ եւլն. եւ այլն:

ՎԻՃԿԱԿԱՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ ԱԶԳԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ:

Մերկագնդի քնակիւնների թիւը հաշուում են մօտաւորապէս 4,562 ¹/₂ միլիօն. այս թուից Եւրոպայում 566 միլիօն, Ասիայում 860 միլիօն, Աֆրիկայում 206 միլիօն, Ամերիկայում 125 միլիօն, Աւստրալիայում 5 միլիօն. ընդամենը 4,562 ¹/₂ միլիօն:

ԵՌՐՈՊԱՅԻ ԱԶԳԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂՆԵՐԸ:

Սլաւոններ 402 միլիօն, որոնցից 70 միլիօն ռուսներ եւ ռուսներ են, 15,960,000 լեհեր, 8 միլիօն Բոհեմացիք, Մոլդաւացիք եւ Սլովակներ, 6 ¹/₂ միլիօն Սերբեր եւ Խորվաթներ, 5 միլ. Բուլղարներ, 4,460,900 Սլովենացիներ եւ 555,900 հայեր:

Ռոմանական ազգեր 402 միլ. սրանցից 40 ¹/₂ միլիօն, Փրանսիացիք եւ Դաւոններ են, 51 միլիօն Իտալացիներ 2 ¹/₂ միլ. Իսպանացիք եւ Պորտուգալացիք են, 9 միլ. Ռումիներ եւ 49,000 Բնասորմականներ են: Գերմանական ազ-